

Bir Türkçe Kur'ân Sözlüğü Çalışması: Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin "En-Nûru'l-Furkân" Adlı Eseri*

A Turkish Qur'an Dictionary: Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi's "En-Nûru'l-Furkân" Book

Adem GÖRMÜŞ**

Öz

Kur'ân'ın anlaşılması güç olan kelimeleri hakkındaki çalışmalar erken dönemde başlamıştır. Bu ilmin kurucusunun İbn Abbâs (ö. 68/687-88) olduğu kabul edilir. Başlangıçta tefsir ilmi içerisinde beliren bu faaliyet zamanla müstakil bir alana dönüşerek daha sonraları ulumu'l-Kur'ân'ın bir kolunu oluşturmuştur. Garîbu'l-Kurân olarak bilinen bu ilim dalında çok sayıda eser yazılmıştır. Nüzul ortamından uzaklaşan her nesil için Kur'ân'ın garip lafızları, dilin canlı ve sürekli gelişmesi sebebiyle çoğalmıştır. Özellikle İslam'ın farklı milletler arasında yayılmaya başlamasıyla Kur'ân'ın dili olan Arapça birçok Müslüman millet için "garib" bir dil olmuştur. Dolayısıyla Kur'ân'ı anlama noktasındaki araştırmaların ilk ve en önemli aşaması Arap diline vâkıf olmayı gerektirmiştir. Bunun gerçekleşebilmesi için de iki dil arasında sözlük çalışmalarının ayrı bir yeri vardır. Bu bağlamda, İslam'a girdikten sonra Türk milleti için İslam dininin yüce kitabını anlamak en önde gelen işlerden olmuştur. Türk halkının Kur'ân-ı Kerim'i anlama konusundaki çalışmaları İslam'a girmelerinin ardından başlamıştır. İlk olarak satır arası Kur'ân tercümeleriyle başlayan bu serüven, son asırlarda yüzlerce meâl ve onlarca tefsir kitabının yazılmasını sağlamıştır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından bir Osmanlı âlimi ve Hasîrîzâde Sa'dî

* Bu çalışma, 25 Aralık 2020 tarihinde Kazan'da "Aktua'niye Problemi Tyurkologii: Rossiya i Tyurko-Musul'manskiy Mir" isimle gerçekleştirilen Uluslararası Türkoloji Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: ademgormus@yandex.com, Orcid: 0000-0002-6671-1126

Tekkesi'nin son şeyhi Mehmed Elif Efendi (ö. 1927)'nin *en-Nûru'l-Furkân* adlı çeviri yazı- tıpkıbasım şeklinde neşredilen eseri Garîbu'l-Kur'ân sahasında öne çıkmaktadır. Bu çalışma, eserin Türk Dili ve Kültürü açısından önemine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Garîbu'l-Kur'ân, Tercüme, Sözlük.

Abstract

Studies on the words of the Qur'an that are difficult to understand started in the early period. The founder of this science is Ibn Abbas. This activity, which initially appeared in the science of exegesis, turned into a detached area over time and later formed a branch of its ulûm al-Qur'an. Numerous works have been written in this field of science known as Garîb al-Qur'an or Garâib al-Qur'an. The strange words of the Qur'an, the language has been revisited lively and constantly for every generation that has been removed from the world. Arabic, which was the language of the Qur'an, especially with the beginning of Islam in different nations, has been a strange language for many Muslim nations. Therefore, it is expected that the researches to understand the Qur'an will be the first and most introductory Arabic language. In this context, it has been one of the foremost works for the Turkish nation to glorify the book of the religion of Islam after they converted to Islam. The Turkish people's work on understanding the Qur'an also began after they entered Islam. This adventure, which first began with translations of the Qur'an between lines, has led to the writing of hundreds of meals and dozens of Tafsir books today. An Ottoman scholar Hasirizâde Mehmed Elif Efendi (d. 1927)'s *en-Nûru'l-Furkân* transcription- exactlyprinting published in the form of the work garâib al-Qur'an stands out in the field. This study points to the importance of the work in terms of Turkish language and culture.

Keywords: Qur'an, Tafseer, Garib al-Qur'an, Translation, Dictionary.

Giriş

Kur'ân'ın nüzulü tamamlanıp Mushaf olmasından sonra onunla karşılaşan Tâbiûn nesli, Sahâbe gibi olayların şahitleri olmadıklarından âyetleri anlamada birtakım sorunlar yaşamışlardır. Bu sorunlar iki yönlüdür. Birincisi âyetlerin kim/kimler için ya da hangi olay ve ne zaman indiği, ikincisi de âyetlerde bulunan bazı ifade ve kelimelerin ne anlama geldiğidir. Birinci kısımdakiler esbâb-ı nüzul, diğer sorular ise garîbu'l-Kur'ân ilmini doğurmuştur. Tefsir ilminin bu ilk adımında garîbu'l-Kur'ân'ın özel bir yeri

vardır. Çünkü Sahabe neslinde dahî Kur'ân'ın garip lafızların bulunduğu aktarılmaktadır. (İbn Atiyye, 1993, c. 1, s. 33) Hatta Hz. Peygamber'in "Kur'ân'ın gariplerini araştırınız" buyruğu da bu konuda etkili olmuştur. (Ebu Ya'lâ, 1984, c. 11, s. 436) Kur'ân'ın indiği dönemden uzaklaşan her nesil için de garibu'l-Kur'ân genişlemiş ve büyük bir literatür oluşturmuştur.

Sözlükte "yurdundan ve ailesinden uzak" anlamıyla açıklanan garib kelimesi, bir sözcük için kullanıldığında o sözcüğün anlamının zihne uzak olması sebebiyle mana açısından "kapalı, bilinmeyen" olarak anlaşılabilir. Kur'ân'a izafe edildiğinde Kur'ân'da bulunup "az kullanılması, sonradan Arapçalaşmış kelimelerden olması ve Kureyş lehçesinin dışındaki lehçelerde kullanılması nedeniyle anlaşılmasında güçlük yaşanan lafızlar" kastedilmektedir. Dolayısıyla bu terkip Kur'ân'ın anlaşılması güç kelimeleri hakkında telif edilen eserlere verilmiş ve Kur'ân ilimlerinin bir şubesi olmuştur.(Karagöz, 2015, s. 152)

Erken dönemlerde yazılan garibu'l-Kur'ân eserleri Kur'ân'daki sûrelerin dizilişini esas almışlardır. Hicrî IV. asırdan itibaren bu uygulama yerini alfabetik sisteme bırakmıştır. Râgıb el-İsfahânî (ö. IV/XI. Yüzyılın ilk çeyreği)'nin *Müfredât*'ı gibi bazı kitaplar da kök harflerinin baştan sona doğru sıralanışını kullanarak kaleme alınmıştır. Bu eserlerin hacimleri daha çok aldıkları kelime sayılarına göre değişmektedir. Bunun yanı sıra bazı eserlerin kelimelerin filolojik tahlillerini yapmaları, kullanımlarını ve farklı kıraatleri, kelimenin Kur'ân'da geçen benzer kullanımlarını, hadis ve şürrle destekleyerek incelemeleri de hacimlerine etki etmektedir. (Demir, 2020, ss. 31-37)

Türkçe Kur'ân çalışmaları Türklerin İslamiyet'i kabulünden yaklaşık bir asır sonra ortaya çıkmıştır. (İnan, 1961) Kur'ân'ın Türk Dili ve Kültürüne aktarılması ve bu kültür coğrafyasında yaşayan insanların onu kendi dillerinde anlaması için ilk Kur'ân çevirileri önemli bir yer teşkil etmektedir. İşte bu çalışmalarda, Kur'ân kavramlarının Türkçe'ye aktarılması ve Türkçe karşılıklarının kullanılmasıyla İslamiyet Türklerin dilinde, kültüründe ve zihninde yer edinmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin son dönem âlimlerinden olan Mehmed Elif Efendi (ö. 1927)'nin (Kurt, 2003) garibu'l-Kur'ân sahasında Türkçe kaleme aldığı *en-Nûru'l-Furkân* (Gürcan, 2008) adlı

eseri Türk Dili ve Kültürü açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu eser, klasik bir yöntemi takip etmekle beraber, onu daha da geliştirmiş olması ve Türkçe yazılmasından dolayı Türk insanının Kur'an'ı anlamasına büyük bir katkı sağlamaktadır.

Mehmed Elif Efendi, Hasîrîzâde Sa'dî Tekkesi'nin son şeyhi olarak bilinmektedir. Fakat o, döneminin Mutasavvıf anlayışının dışında telif ettiği eserlerle döneminin sûfilerinden ayrılmaktadır. Özellikle çalışmanın konusu olan eseri, garîbu'l-Kur'an bağlamında Türkçe kaleme alınmasıyla büyük önemi haizdir.

1. Elif Efendi'nin Kitabını Yazarken Örnek Aldığı Eser: Sicistânî'nin *Garîbu'l-Kur'an*'ı

Kur'an'ın garip kelimeleri ile ilgili yazılan kitaplardan birisi de Sicistânî (ö. 330/941)'nin eseridir. Elif Efendi, eserinin mukaddimesinde ilk düşüncesinin Sicistânî'nin *Garîbu'l-Kur'an*'ını tercüme etmek olduğunu zikreder. Fakat daha sonra bu kitaptaki kelime sayısının az olduğuna kanaat getirerek, onun usulünü esas alıp geliştirmeye karar verir. Sicistânî'nin eserinde Kur'an kelimeleri, alfabetik olarak Mushaf'taki biçimiyle verilmiştir. Kelimelerin baş harflerinin fetha, ötre ve kesreli olduğu durumlar da ayrı başlık altında incelenmiştir. Bu ayırım sonucu kitaptaki bâb (ana başlık) sayısı 85 olmuştur. Elif Efendi de Kur'an sözcüklerini Mushaf'taki biçimlerine göre sıralamış, fakat Sicistânî'den farklı olarak harflerin hareketlerine göre kendi içlerinde alfabetik bir dizim yapmıştır. Buna ek olarak kelimenin ikinci harfini de dikkate alıp her bir 'bâb' için ikinci harflere göre 'fasıl' (alt başlık) açmıştır. (Sicistânî, 2010)

Sicistânî, kelimelerin sadece ayetteki müfred veya terkiib durumlarını belirleyerek kısa açıklamalar yaparken, Elif Efendi kelimenin Kur'an'da geçtiği ayetleri vermiş ve çoğunlukla ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Elif Efendi, Sicistânî'nin yönteminden ileri derecede faydalanırken bunu oldukça geliştirmiş ve genişletmiş gözükmektedir. Nitekim Sicistânî'nin eserinde hemze bâbındaki madde sayısı 350 civarı iken Elif Efendi'nin kitabında bu sayı 420 kadardır.

2. Elif Efendi'nin Yararlandığı Diğer Eserler

Elif Efendi'nin kitabını yazarken içerik açısından başvurduğu temel eserlerden birisi de Râgıb'ın *Mufredâtî*'dir. O, kelimelerin açıklamalarında *Mufredât*'a sıkça başvurmaktadır. Yine İbn Esir (ö. 606/1210)'ın *Nihâye*'si kendisinin de belirttiği üzere başvurduğu ilk kaynaklardan olmuştur. (Hasîrîzâde Elif Efendi, 2015, c. 1, s. 50) Başvurduğu Arapça sözlükler arasında şunlar da yer almaktadır: Ebû Ali Kâlî (356/967) *Bârî*, Ebu Abdillâh Râzî (666/1268) *Muhtâru's-Sıbâh*, Feyyûmî (770/1368) *Misbâbu'l-Munîr*. Elif Efendi, kelimelerin Türkçe karşılıklarını ise Asım Efendi (ö. 1235/1819)'nin *Kâmus Tercümes*'nden yararlanarak vermiştir. Ayrıca kelimelerin anlamları ve yapıları ile ilgili daha çok malumat için bazen kendi eseri olan *Muhtâru'l-Enbâ*'ı başvuru kaynağı olarak göstermiştir.

Elif Efendi kitabında bazı tefsir kaynaklarına da atıfta bulunmuştur. Bunlardan birkaçı şunlardır: Fîrûzâbâdî (817/1415)'nin derlediği İbn Abbâs tefsiri, İbn Cerir Taberî (310/923)'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı, Fahreddin Râzî'nin (606/1209) *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı, Kâdî Beydâvî (685/1286)'nin *Envâru't-Tenzîlî*, Nesefî (710/1310)'nin *Medâriku't-Tenzîlî* ve Hâzin (741/1341)'in *Lubâbu't-Tevîlî*.

3. En-Nûru'l-Furkân ve Türkçe Sözcüklerin Kullanımı

Elif Efendi, eserinde yer verdiği Kur'ân kelimelerinin kökeni hakkında bilgiler vermekte ve detaylı açıklamalar yapmanın yanında bazen Türkçe karşılığını da vermektedir. Elif Efendi'nin *en-Nûru'l-Furkân* adlı eserinde geçen Türkçe kavramlar ve kelimeler Türk dilinin, edebiyatının ve kültürünün zenginliğinin önemli bir göstergesidir. Bu durum Türk okuyucular için eserin değerini daha da artırmaktadır. Örneğin birçok tefsir ve ulumu'l-Kur'ân kitaplarında garibu'l-Kur'ân bağlamında zikredilen “ebbâ” (أَبَّ) (Abese, 80/31) kelimesi onun Türkçe karşılığını verdiği kelimelerden biridir. Tefsirlerde de belirtildiği üzere bu kelime hayvanlar için yiyecek bulunan yer, otlak anlamlarına gelmektedir. Nitekim Elif Efendi de bu kelimeyi böyle açıkladıktan sonra onun anlamını tek bir kelime ile anlatmak için “çayır” (Hasîrîzâde Elif Efendi, 2015, c.1, s. 62) kelimesini seçmiştir. Bu kelime hayvancılığa hiç de yabancı olmayan Türklerin çok yaygın olarak kullandığı bir sözcüktür. Böylelikle hem muhatabın kavrayabildiği hem de Kur'ân'da bahsedilen

mananın karşılanabildiği bir sözcük seçilmiş olmaktadır. Nitekim Cumhuriyet dönemi tefsir ve meâllerinde de bu kelime çoğunlukla tercih edilmiştir. (Yazır, 2016, c. 11, s. 179)

Bu konuda örnek olarak verilebilecek bir diğer kelime “cizye” (جزية)’dir. (Tövbe, 9/29) Cizye kelimesi sözlükte “karşılığını vermek, ödemek” manalarında kullanılan “cezâ” masdarından türetilmiş bir isimdir. Bu kelime İslam Hukukunun önemli kavramları arasında yer almaktadır. Burada önemli olan husus Elif Efendi’nin bu kelimeyi “ödek” (Hasîrîzâde Elif Efendi, 2015, c. 1, s. 320) ile karşılamış olmasıdır. Sözlüklerde bulunmayan bu sözcük Türkçe tefsir ve meâllerde de yer almamıştır. Bunun yerine vermek fiilinden üretilen “vergi” kavramı kullanılmıştır. Elif Efendi’nin kullanmış olduğu bu kelime, vergi kelimesinin bir alternatifi olarak değerlendirilebilir.

Türkçe kelimelerden türetilmiş sözcüklerin kullanılması açısından bir örnek de (حلية) kelimesidir. (Ra’d, 13/17) Süs ya da ziynet diye ifade edilen bu kelimeye karşılık Elif Efendi “bezek” (Hasîrîzâde Elif Efendi, 2015, c.1 s. 360) sözcüğünü vermiştir. Bezemek ya da bezenmek formları yaygın olarak kullanılan bu kelime de manayı karşılaması açısından önemlidir.

Sonuç

Elif Efendi kitabını –kendisinin ifade ettiği gibi- Arapça ilimlere rağbetin çokça azalmış olduğu bir dönemde yazmıştır. O, Arapçaya rağbetin azalması sebebiyle Kur’ân kelime ve kavramlarının neredeyse tümünün Kur’ân okuyucularına garib geldiğini bu sebeple de Sicistânî’nin yazdığı *Garîbu'l-Kur’ân*’ın bir tercümesini yapmak yerine ondan çok daha fazla yarar sağlayacağını düşündüğü daha geniş bir Kur’ân sözlüğü yazmak istemiştir. İşte az da olsa tanıtılmaya çalışılan eser bu gaye ve amaçlarla kaleme alınmıştır.

Elif Efendi’nin bu eseri, geleneğimizde ender bulunan bir Türkçe Kur’ân sözlüğü çalışmasıdır. XIX. yüzyılda kaleme alınan bu güzide eser hem o dönemin kültürel durumu hakkında bilgi vermekte hem de Kur’ân okuyucuları ve öğrencileri için çok faydalı bir çalışma olarak durmaktadır. Özellikle de Kur’ân hakkında araştırma yapan ve bu işin başlarında olan bir kimse Elif Efendi’nin kitabında benimsediği usulle bir Kur’ân sözcüğünü çok

rahat bulabilir. Çünkü Elif Efendi kelimeleri Kur'ân'da geçtiği şekliyle vererek kitabını kullanacak kişiye büyük kolaylık sağlamaktadır. Bunların yanında en önemlisi verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Elif Efendi'nin kitabında Arapça kelimelere verilen Türkçe karşılıklar bulunmaktadır. Türk Dili için zengin bir kaynak olan bu eser araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Kaynakça

Demir, M. (2020). *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Garîbu'l-Kur'ân'ın Yeri (Kurtubî Tefsiri Örneği)* [Doktora Tezi]. Harran Üniversitesi.

Ebu Ya'lâ, A. b. A. el-Mevsilî. (1984). *Müsned Ebî Ya'lâ* (1. bs). Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs.

Gürcan, A. (2008). *Hasîrizâde Elif Efendi ve En-Nûru'l-Furkan isimli Kur'an sözlüğü (Elif ve Bâ Babları)* [Yüksek Lisans]. Sakarya Üniversitesi.

Hasîrizâde Elif Efendi, M. (2015). *En- Nûru'l-furkân fî şerhi lugati'l-Kur'ân* (M. Koç & E. Tanrıverdi, Ed.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

İbn Atiyye, E. M. A. b. G. el-Endelusî. (1993). *El-Muharraru'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz* (1. bs, C. 1-5). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İnan, A. (1961). *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*. Diyanet İşleri Başkanlığı.

Karagöz, M. (2015). *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (2. bs). Ankara Okulu Yayınları.

Kurt, H. (2003). *Hasirizade Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Sicistânî, E. B. M. b. U. (2010). *Garîbu'l-Kur'ân* (2. bs). Dâru Kuteybe.

Yazır, M. H. (2016). *Hak Dini Kur'ân Dili (Tıpkıbasım)* (2. bs). Diyanet İşleri Başkanlığı.